

GEEN MENS GAAT ZOVER MEE

Geloofwaardige gemeenschap in een postchristelijk 2030

Verslag van het symposium dat op 18 september 2015 werd gehouden ter gelegenheid van de opening van de verbouwde Ontmoetingskerk in Enschede, georganiseerd door de PG Enschede en het Beraad Grote Steden in de PKN

*Het is het eindpunt van de trein,
bijna geen mens hoeft er te zijn,
bijna geen hond gaat zover mee:
Enschede.*

*Hebben ze kinderen voortgebracht,
hebben ze hier nog nageslacht,
of koos dat snel een betere stee
dan Enschede?*

*De burchten van de nijverheid
staan er nog her en der verspreid:
spelonken, hol en afgeleefd,
waar nu de wind vrij spel in heeft.*

*Krim, Berkenkamp, Sebastopol,
het is voorbij. De maat is vol.
Bijna geen heeft hier nog weet
van uw gelatenheid, uw leed.*

*Textielbaronnen van weleer,
hun jachtgebied bestaat niet meer.
Waar zouden ze gebleven zijn,
Van Heek, Ter Kuile, Blijdenstein?*

*Dwars door het uitgeteerde hart
loopt nu de kale boelevart
met postkantoor en V&D.
O, Enschede, Enschede*

(Willem Wilmink)

1. Schering en inslag

Op vrijdag 18 september organiseerde de *Protestantse Gemeente Enschede* (PGE) in samenwerking met het *Beraad Grote Steden in de PKN* (BGS) een symposium met als titel 'Geen mens gaat zover mee'. De directe aanleiding voor het symposium was de opening van de 'radicaal vernieuwbouwde' Ontmoetingskerk in Enschede (vanaf nu het enige kerkgebouw van de PGE). Het (theologische) uitgangspunt bij de verbouwing van de kerk was niet het conserveren van het heden (en al helemaal niet het restaureren van het verleden), maar het anticiperen op een toekomst die 'ongekend anders' zal zijn. Kan de kerk in 2030 nog een rol van betekenis spelen? En kunnen we daar als kerken nu al op vooruitgrijpen?

Het was voor het eerst dat het BGS haar najaarsconferentie 'op locatie' hield, in samenwerking met één van haar lidkerken. Ongeveer tweederde van de 150 deelnemers aan het symposium kwam uit Enschede (leden van de PGE, maar ook van andere kerken en organisaties) en een derde kwam uit lidsteden het BGS (o.a. uit Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Breda, Den Bosch, Amersfoort, Arnhem, Apeldoorn en Groningen).

In de textielstad van weleer was de metafoor van het weefgetouw het uitgangspunt voor het dagprogramma. Drie sprekers spanden 'de schering': *Ariana Need* (godsdienstsociologe, hoogleraar Sociologie van het Openbaar Bestuur aan de Universiteit Twente), *Arjan Broers* (journalist, 'zingever en zinkrijger'; auteur van verschillende boeken over economie en levensbeschouwing) en *Petruschka Schaafsma* (universitair docent Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam). De 'inslag' bestond uit enkele flitsdebatten, gevoerd door *Karin van den Broeke* (preses van de Protestantse Kerk in Nederland) en *Tom Mikkers* (algemeen secretaris van de Remon-

strantse Broederschap) en door *Pieter Omtzigt* (Enschedeër en Tweede Kamerlid voor het CDA) en *Herman Koetsveld* (predikant en stadsdichter te Hengelo). Dagvoorzitter was *Peter-Paul Verbeek* (hoogleraar Filosofie van Mens en Techniek aan de Universiteit Twente en lid van de PG Enschede).

2. De toekomst zal ‘ongekend anders’ zijn

De titel van de conferentie verwijst naar het bekende gedicht van Willem Wilmink over de teloorgang van de oude textielstad Enschede. Het ‘jachtgebied’ van de eens zo invloedrijke textielbaronnen bestaat niet meer, hun ‘burchten’ zijn ‘holle spelonken’ geworden en de stad, waarin niemand nog weet heeft van ‘de gelaten en het leed’ van de mensen, bleef achter met een ‘uitgeteerd hart’. Is de kerk eenzelfde lot beschoren als de textielimperia van Van Heek, Ter Kuile en Blijdenstein?

Wie realistisch durft te zijn, stelde de Enschedese predikant *Jaco Zuurmond* in zijn introductie, weet dat de huidige vormen van kerkelijk leven een ‘uitloopmodel’ zijn.

Deze vormen overleven het waarschijnlijk niet tot 2030. De kerk van de toekomst, meende men binnen de PGE, zal een plek moeten zijn van ‘open heiligheid’: ook mensen die geen kerklid zijn moeten zich er echt thuis kunnen voelen (en niet alleen maar gast zijn, hoe welkom ook). De kerk zal dus niet alleen de enige ‘vier- en leefplaats’ zijn van de PGE, maar ook, zo is de bedoeling, een plaats van bezinning en bezieling voor vele andere gebruikers. Daarmee is bij de verbouwing rekening gehouden. Dat komt tot uitdrukking in de vormgeving en de flexibele inrichting.

“De kerk van de toekomst zal een plek moeten zijn van ‘open heiligheid’.”

Een vraag die meespeelde was hoe zichtbaar de expliciet (protestants-) christelijke symboliek in het gebouw aanwezig mag zijn. Moet er bijvoorbeeld een kruis in de kerk hangen (wie het antwoord op die vraag wil weten, moet over een jaar nog maar eens terug komen. Op dit moment loopt dit gesprek nog volop)? De vernieuwbouwde kerk belichaamt kortom de ambitie van de Protestantse Gemeente Enschede om open te zijn naar een toekomst waarvan we ons nog maar moeilijk een voorstelling kunnen maken.

Ons leven zal in 2030 ongekend anders zijn. Dat kun je alleen al vermoeden als je kijkt naar alle ingrijpende veranderingen in de afgelopen 15 jaar. *Peter-Paul Verbeek* wees nog maar eens op de geopolitieke ontwikkelingen na 11 september 2001 en op de ongekende versnelling van de digitale revolutie. Wie had in 2000 kunnen uittekenen hoe mobiel internet ons leven zou veranderen?

“Religieuze instituties stellen zich in het publieke domein doorgaans op als grensbewaker, terwijl juist religies een eeuwen oude ervaring hebben met het woorden geven aan grenservaringen van mensen. Zou de Ontmoetingskerk een ruimte kunnen worden waar mensen samen zoeken naar woorden en beelden om – voorlopig, zoekend, tastend – over grenzen heen te kijken?”

De verwachting is dat technologische ontwikkelingen van nu de grenzen van ons menselijk bestaan verder zullen oprekken (van sociale robots tot implantaten in ons lichaam). Dat zal leiden tot nieuwe vragen aan de menselijke mogelijkheden en verantwoordelijkheden en tot nieuwe maatschappelijke en persoonlijke dilemma's. Datzelfde geldt voor ontwikke-

lingen op het terrein van de economie en de ethiek (de andere scheringdraden van deze dag). Hoe speel je daar als kerk op in?

Religieuze instituties, merkte *Verbeek* op, stellen zich in het publieke domein doorgaans op als *grensbewaker*, terwijl juist religies een eeuwenlange ervaring hebben met het woorden geven aan grenservaringen van mensen. Zou de Ontmoetingskerk een ruimte kunnen worden waar mensen samen zoeken naar woorden en beelden om over grenzen heen te kijken (hoe voorlopig, hoe zoekend en tastend ook)?

*“een ruimte
waar mensen
samen zoeken
naar woorden
en beelden om
over grenzen
heen te kijken”*

3. Technologie

Ariana Need spande de eerste scheringdraad door te laten zien hoe groot de maatschappelijke uitwerking van technologische ontwikkelingen kan zijn. Exemplarisch en concreet vertelde zij van haar onderzoek naar de maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen op het gebied van geboorteregulering. Ze liet zien hoe de introductie van de pil de keuzevrijheid van vrouwen spectaculair vergrootte. Ineens hadden zij toegang tot levensterreinen die tot dan toe het exclusieve domein van mannen waren geweest. Tegelijk stellen technologische ontwikkelingen ons voor ingrijpende dilemma's die vorige generaties nog helemaal niet kenden.

Bijvoorbeeld: bij welke zwangerschapscomplicaties kies je voor een abortus? En wat doe je als je werknemer bent van *Apple* of *Facebook* en jouw werkgever biedt je de mogelijkheid om je eicellen in te vriezen, zodat je op latere leeftijd zwanger kunt worden en je carrière nu niet hoeft te onderbreken?

Dit soort dilemma's vragen een persoonlijke afweging van mensen. We kunnen echter niet zomaar meer terugvallen op geijkte antwoorden en vanzelfsprekende morele kaders. Wat is dan leidend bij dit soort afwegingen? Het is zeker niet zo dat technologische ontwikkelingen als vanzelf de keuzes en het handelen van mensen programmeren. Niet alles wat kan gebeurt ook, toonde *Need* aan, zelfs niet als het door bijvoorbeeld werkgevers wordt gestimuleerd (van het aanbod van *Apple* en *Facebook* wordt nauwelijks gebruik gemaakt).

“We kunnen niet zomaar meer terugvallen op geijkte antwoorden en vanzelfsprekende morele kaders. In hun morele overwegingen zijn individuen onder-tussen steeds meer op zichzelf teruggeworpen. Wie geeft antwoord op morele en sociale vragen nu kerken hun invloed verliezen of die minder laten gelden?”

De onderzoeksgegevens van *Need* laten ook zien dat wet- en regelgeving zelden hun doel bereiken. Zo denkt in Nederland een aanzienlijk deel van de bevolking be-duidend conservatiever over de voor-waarden voor abortus dan in onze wet-geving is vastgelegd. In Ierland, waar de voorwaarden veel strikter zijn, daalt het aantal abortussen, maar dat komt vooral vanwege de toename van het gebruik van contraceptie.

Kennelijk, stelde *Need* vast, spelen ook bij dit soort nieuwe dilemma's, die door technologische ontwikkelingen worden opgeroepen, normen en waarden een

belangrijke rol. In hun morele overwegingen zijn individuen wel steeds meer op zichzelf teruggeworpen.

Wie, vroeg *Need* zich tot slot af, geeft antwoord op morele en sociale problemen nu kerken hun invloed verliezen of die minder laten gelden? Of, zoals een uit Afrika afkomstige studente het ooit zei: “Als zelfs de kerk geen antwoord meer geeft, wie dan nog wel?”

4. Bron en bereik

Kun je als kerk teruggaan naar je bronnen zonder je te vervreemden van de samenleving? En andersom, kun je aansluiten bij maatschappelijke ontwikkelingen zonder je eigen identiteit uit het oog te verliezen? De eerste inslag: de vraag naar 'bron en bereik'.

'Als kerk leven we van de bron', begon Karin van den Broeke, 'en die bron is de bijbel'. Natuurlijk heeft uitleg van de bijbel volgens haar altijd een context, maar bij vragen die vanuit de samenleving op ons afkomen, zullen we keer op keer eerst terug moeten naar onze bron ('back to basics'). Dat geldt voor de vragen waarmee de landelijke kerk te maken heeft, maar ook voor vragen die in lokale kerken spelen, vragen waarmee je als individu geconfronteerd kunt worden en vragen die op tafel liggen bij de interreligieuze dialoog. Als het erop aankomt, moet je een

'stevige basis' hebben om op terug te vallen. De bijbel is die basis. Als kerk mag je daar volgens Van den Broeke best heel expliciet mee naar buiten komen. Sterker nog, het bevordert alleen maar een gezonde dialoog met de samenleving en met andere religies als je 'je eigen hart laat zien' (voor haar zou het dan ook geen vraag zijn geweest of er in de vernieuwde Enschedese kerk wel een kruis zou moeten hangen).

Tom Mikkers stelde daar, provocerend, tegenover dat we eindelijk eens afmoeten van de 'obsessie met de bijbel'. In ons zoeken naar zinvolle en inclusieve vormen van samenleven worden we volgens

"De diepere vragen die technologische ontwikkelingen oproepen, zijn uiteindelijk levensvragen als 'waar leef je voor?' en 'waarop oriënteer je je?' Die vragen laten zich wel degelijk nog steeds verbinden met centrale bijbelse noties."

hem voortdurend gehinderd door een boek dat zeer exclusief van karakter is en ons duizenden jaren terug in de tijd wil plaatsen. De bijbel is in zijn ogen niet of nauwelijks een basis voor de samenleving van de toekomst, eerder een handicap.

Hetzelfde geldt naar zijn mening voor de traditionele organisatie van de kerk. Kerken, zei hij, zitten veel te veel vast in de ‘successen uit het verleden’. ‘Die zijn een groter obstakel dan de problemen van het heden.’

“De bijbel is niet of nauwelijks een basis voor de samenleving van de toekomst – eerder een handicap. In de bijbel hadden ze geen iPhones.”

Van den Broeke erkende dat traditie vaak remmend is, maar sprak tegen dat ‘herbronnen’ bij voorbaat een verabsoluteren van de traditie is. De diepere vragen die technologische ontwikkelingen oproepen zijn uiteindelijk levensvragen als ‘waar leef je voor?’ en ‘waarop oriënteer je je?’. Die vragen laten zich wel degelijk nog steeds

verbinden met centrale bijbelse noties (zoals bijvoorbeeld de gedachte dat jouw identiteit niet afhangt van jouw successen en mislukkingen, maar ‘geborgen is in Christus’).

Mikkers had daar weinig vertrouwen in. Volgens hem biedt de bijbel nauwelijks aanknopingspunten voor het debat over technologie waartoe *Ariana Need* en *Peter-Paul Verbeek* een aanzet hadden gegeven, simpelweg omdat technologische ontwikkelingen te ver af staan van het bijbelse wereldbeeld (‘in de bijbel hadden ze geen iPhones’). Hij gaf overigens wel aan dat hij zijn standpunten bewust wat had aangescherpt om het debat aan te zwengelen.

5. Economie

Arjan Broers, die op het laatste moment de aangekondigde spreker Arjo Klamer verving, spande de scheringdraad van de economie en signaleerde vijf trends die bepalend zijn voor de komende jaren:

1. *De vergrijzing* (vaak uitsluitend beschouwd als een financieel probleem: hoe kunnen we het betaalbaar houden?)
2. *De robotisering* (wat betekent het als we steeds meer menselijk handelen gaan uitbesteden aan robots?)
3. *De economisering* (er zijn steeds meer tegengeluiden die laten horen dat we niet alles kunnen toevertrouwen aan de mechanismen van de markt, maar het economische domein heeft inmiddels alle levensterreinen al gekoloniseerd, ook het intieme domein – denk alleen aan de manier waarop we over onze ‘relaties’ praten: je moet bijvoorbeeld ‘investeren’ in de relatie met je kinderen)
4. *De ongelijkheid* (hoewel de tegenbeweging zeker in gang is gezet – denk aan het geluid van Thomas Piketty, of aan het succes van politici als Jeremy Corbin en Bernie Sanders – zal de ongelijkheid de komende tijd zeker blijven groeien)
5. *De materiële schaarste* (de klimaatverandering en het opraken van natuurlijke hulpbronnen)

Je kunt je inderdaad afvragen hoe je in het licht van deze vijf ontwikkelingen nog een geloofwaardige kerk kunt zijn. *Broers* maakte bezwaar tegen deze vraagstelling, vanuit geloofsoptiek. Het is naar zijn mening een vraag die wordt ingegeven door de dominantie van het economische denken: het analyseren van problemen, met de bedoeling die op te lossen of anders te beheersen. Kerken moeten daar volgens hem niet in meegaan.

De kerk moet geen ruimte zijn voor de toekomst, maar *voor nú*. *Broers* wijst op het verhaal van de roeping van Mozes. De plaats waar je nu staat is heilige grond, een plek van overgave, maar ook van verzet. Hier en nu ligt jouw opdracht, hier en nu ben je geroepen. De ruimte die de kerk kan bieden is geen ruimte om te analyseren, maar om te zwijgen, te vieren, te betreuren, te zegenen, te vertellen. De vraag moet naar zijn mening niet zijn: ‘hoe houd je jezelf in stand?’,

“De ruimte die de kerk kan bieden, is geen ruimte om te analyseren maar om te zwijgen, te vieren, te betreuren, te zegenen, te vertellen. De vraag moet niet zijn: ‘hoe houd je jezelf in stand?’, maar: ‘hoe ontvang je?’ Dat vraagt van kerken een overgang van een kenniseconomie naar een wijsheidscultuur.”

maar: ‘hoe schenk je jezelf weg en hoe ontvang je?’. Dat vraagt ook van kerken een overgang (eigenlijk een terugkeer) van een kenniseconomie naar een *wijsheidscultuur*.

Natuurlijk, zei *Broers*, is er niets mis met groei. Alles groeit. Er is wel iets mis met de richting die ons groeiverlangen heeft gekregen. Wat antwoord je, vroeg hij zich hardop af, als je op je sterfbed de vraag krijgt welke rijkdom je in je leven hebt ontvangen? Voor de meesten van ons zal

dat zonder twijfel iets te maken hebben met de liefde die je hebt ervaren, met de kansen die je kreeg en met de manier waarop je door donkere periodes heen bent gekomen. We weten dus met elkaar wel wat de echte rijkdom van het leven is. Waarom sturen we ons groeiverlangen dan niet in die richting?

Het grootste probleem is volgens *Broers* onze grote immateriële armoede. Hij somde een lijstje op van de aantallen mensen met een depressie, chronische ziektes, suïcideverlangen, verslaving en gevoelens van zinloosheid. De vraag is naar zijn idee daarom niet hoe we

kunnen inspelen op de samenleving over 15 jaar, maar hoe we nu als kerk immateriële groei kunnen aanjagen. Hij relateerde dit aan de vijf trends die hij signaleerde:

1. *De vergrijzing*

Natuurlijk is de vergrijzing een financieel probleem, maar tegelijk is het spiritueel een 'bizarre kans'. Nog nooit waren er zoveel mensen die op een gezonde manier de eerste helft van het leven hebben voltooid en van die tweede helft iets bijzonders kunnen maken. Juist in die fase komen vragen naar innerlijke groei naar boven en naar wat je met je levenservaring de samenleving te bieden hebt. Wat kun je nog worden als je iets geworden bent? Wat valt er nog te groeien, leren, ontwikkelen en te geven als je niet meer kunt groeien zoals in de eerste helft van je leven: door te presteren, iemand te worden?

“Nog nooit waren er zoveel mensen die op een gezonde manier de eerste helft van het leven hebben voltooid en van die tweede helft iets bijzonders kunnen maken. Juist in die fase komen vragen naar innerlijke groei naar boven en naar wat je met je levenservaring de samenleving te bieden hebt.”

2. *De robotisering*

Wat betekent het als we steeds meer menselijk handelen gaan uitbesteden aan robots? Wie ben je zonder apparaten? Onafhankelijkheid is de norm, maar we zijn allemaal afhankelijk van elkaar en van machines. Hoe zorgen we voor onszelf als we tegelijk afhankelijker worden?

3. *De economisering*

Hoe kunnen we de economie organiseren naar menselijke maat? Hoe relativeren we het meten en waarderen we wat

onmeetbaar is, maar eigenlijk de kern is van kwaliteit in werk, zorg en samenleving: tijd, aandacht, vertrouwen, zelfgave, verbinding?

4. *De ongelijkheid*

We hebben een cultuur gemaakt van winnaars. Religieuze tradities laten zien welke rijkdom je kunt ontvangen als je naar je eigen kwetsbaarheid gaat kijken. Zijn niet de kernmomenten van het christendom een kribbe en een kruis (opnieuw dus het kruis)? Wat gebeurt er als je het kwetsbare in het licht zet, niet om het op te lossen of te beheersen, maar als beginpunt voor het gesprek over zingeving en immateriële rijkdom? Is krachtig en zelfsturend de norm, of durven we te zien dat de zorg en de aandacht voor de kwetsbare mens onze samenleving menselijk maakt? En dat de zorg en aandacht voor onze eigen kwetsbaarheid ons menselijk maakt?

5. *De materiële schaarste*

“Durven we investeren in het soort rijkdom waarvan je aan het eind van je leven zegt dat je een rijk leven had?”

De klimaatverandering en het opraken van natuurlijke hulpbronnen vragen ook een oefenen in leven-in-verbinding. Durven we materieel soberder te gaan leven en echt werk te maken van het ‘verzamelen van schatten in de hemel’, zoals het evangelie het zegt? Oftewel: investeren in het soort rijkdom waarvan je aan het eind van je leven zegt dat je een rijk leven had?

6. **Verzet en overgave**

De tweede inslag is de vraag naar verzet en overgave. Het ‘verzet’ van de eerste debater, *Herman Koetsveld*, sloot in grote lijnen aan bij

het pleidooi van *Arjan Broers*. Hij merkte bij zichzelf hoe alle energie wegleekt door de focus op 'wat moeten we over 10 of 15 jaar'. Het houdt ons volgens hem weg van het hier en nu. Nu moeten we ons verzetten tegen een cultuur waarin mensen in economische termen worden ingedeeld, tegen exclusivisme en fundamentalisme. We moeten ophouden om een kerk te zijn van het 'nog' ('er zijn bij ons *nog* kinderen'...) en een kerk van het 'weer' worden. 'Overgave' heeft bij *Koetsveld* te maken met het geloof dat de Geest in alles en iedereen is, dat in iedere crisis een moment van de waarheid zit en dat je voortdurend op zoek moet gaan naar waar zich de bezieling toont. 'Bezielende taal is het vehikel voor verandering'.

"Bezielende taal is het vehikel voor verandering."

Pieter Omtzigt, net terug van de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer, gaf aan dat hij heel veel angst proeft in de samenleving. Die angst overheerst het politieke debat, ook in het parlement. Volgens Omtzigt komt die angst voort uit een grote verlegenheid. We missen een gedeeld verhaal over waar we vandaan komen en waar we naartoe willen. Hij riep kerken op om daarin een grotere rol te gaan spelen. We leven op een breukvlak in de tijd, net als destijds in de tijd van de pauselijke encycliek *Rerum novarum* (1891). De samenleving heeft de kerken veel harder nodig dan kerken zich realiseren. Benoem als kerken de noden van vandaag die de staat niet kan oplossen en spring daarop in. Dat heeft de kerk altijd gedaan (ziekenhuizen, scholen). Probeer zo de zeven werken van barmhartigheid in praktijk te brengen.

"De samenleving heeft de kerken veel harder nodig dan kerken zich realiseren."

In het gesprek dat vervolgens ontstond, kwam de vraag op naar de draagkracht van kerken. *Koetsveld* gaf aan dat hij vooral kijkt naar wat hij zelf kan doen tegen de angst en dat is samen zoeken naar een ‘taal van vertrouwen’, zoals hij in zijn woonplaats Hengelo doet met zijn moslimcollega Enis Odaci. Hij gelooft sterk in de verbindende kracht van dat soort taal.

7. Ethiek en zingeving

Als laatste spreker spon *Petruschka Schaafsma* de scheringdraad van ethiek en zingeving. Ze plaatste, om te beginnen, de vraag naar de toekomst in een historisch-theologisch perspectief. Aan het einde van de negentiende eeuw heeft de ‘herontdekking van de toekomst’ in de theologie een grote vernieuwende kracht gehad. Het ging om de herontdekking van de notie van het ‘koninkrijk van God’. Dat koninkrijk, dat in de toekomst zal aanbreken, is in Jezus al begonnen. Zo zijn toekomst en heden op elkaar betrokken. Dat heeft gevolgen voor

“Als God een open vraag is en niet langer alleen maar ‘bezet gebied’, dan ontstaat nieuwe ruimte om na te denken over wat Gods toekomst dan zou kunnen zijn en wat het voor het hier en nu betekent. Deze vraag kan alleen in termen van hoop worden beantwoord.”

de ethiek, omdat het hier en nu zo meer gewicht krijg. De vraag naar het koninkrijk van God werd een vraag naar gerechtigheid in de wereld van vandaag. In dit theologische perspectief is toekomst niet een extrapolatie van het heden, maar *Gods* toekomst die als een totaal nieuwe werkelijkheid inbreekt in het heden. Kun je daar in de eenentwintigste eeuw nog mee aankomen? Het gebruik van het woord God heeft immers alle vanzelfsprekendheid verloren. Je kunt het vreem-

de volgens *Schaafsma* ook als een voordeel zien. Als God een open vraag is en niet langer alleen maar ‘bezet gebied’, dan ontstaat er nieuwe ruimte om na te denken over wat Gods toekomst dan zou kunnen zijn en wat het voor het hier en nu betekent. Duidelijk is dat die vraag niet kan worden beantwoord in termen van planning en beheersing, maar in termen van hoop. Hoop is omgaan met toekomst op een manier die iets nieuws verwacht. Het heeft te maken met het openhouden van de toekomst, niet omdat je het toch niet weet, maar omdat je er iets van blijft *verwachten*, iets nieuws, iets kwalitatief anders. De basis voor die hoop is de bijbelse belofte dat alles nieuw zal worden.

Om deze theologische gedachten concreet te vertalen naar de vraagstelling van dit symposium, gebruikte *Schaafsma* drie Engelse uitdrukkingen: *back to basics*, *down to earth* en *less is more*. Naar haar inschatting moeten we als kerken oppassen om teveel te willen en alleen te denken aan het ‘jezelf opnieuw uitvinden’ en het initiëren van nieuwe projecten. Vergeet niet hoeveel goeds je al in huis hebt. De kerk *is* al een gemeenschap met bepaalde praktijken. Die praktijken kun je bevragen op hun ‘toekomstkarakter’. Het zijn namelijk praktijken waarin je je laat ‘*onderbreken*’ door de hoop op Gods toekomst. Je laat je bewust even uit je gewone doen halen. Kerken van nu hebben die momenten al, zulke praktijken van onderbreking. De zondag bijvoorbeeld, de sabbat, past niet in de logica van efficiency en productie. Het is een wekelijkse onderbreking vanuit Gods toekomst, een onderbreking waarin je alle menselijke beheersing even laat varen. De samenkomst op zondagochtend heeft geen enkele parallel in onze samenleving. Dit is in *Schaafsma’s* ogen al een vooruitleven op Gods toekomst. Elke week opnieuw word je herinnerd aan de profeten, die het visioen van ge-

*“back to basics,
down to earth
en less is more”*

rechtigheid en vrede hooghielden, en aan Jezus die vergaf en genas. Houd het dus heel basaal bij wat je al doet en onderzoek het ‘toekomstkarakter’ daarvan. *Back to basics*.

Daarmee komen we bij de tweede leus: ‘*down to earth*’. Vooruitleven op Gods toekomst heeft in *Schaafsma’s* optiek betrekking op het gewone alledaagse leven met alle facetten. De buitenwereld lijkt christelijke ethiek vaak te versmallen tot alleen de ethische ‘hard cases’ als abortus, euthanasie en homoseksualiteit. Het gaat echter over veel meer, bijvoorbeeld ook over de vraag hoe je met een drukke baan en een gezin je tijd indeelt.

We zijn geen kerk meer met een enorme *overhead* die zich krachtig uitsprekt in allerlei maatschappelijke kwesties (in tegenstelling tot kerken in onze buurlanden). Maar is dat iets om naar terug te verlangen? *Schaafsma’s* derde leus: *less is more*. We zijn als kerken steeds meer en steeds bewuster bezig met de vraag naar onze toekomst,

“De kerk is een gemeenschap met praktijken waarin je je laat ‘onderbreken’ door de hoop op Gods toekomst.”

vaak in de sfeer van het tekort (hadden we nog maar..., we zouden toch meer...). We vragen ons af hoe we nog een rol van betekenis kunnen spelen bij grote maatschappelijke kwesties als vluchtelingenopvang of we zoeken de toekomst in een ingrijpende facelift van het gebouw. Het risico is groot dat je je vertilt aan dit soort ambities. *Schaafsma’s* advies: begin bij de constatering dat we *er zijn* – als totaal onvanzelfsprekende

gemeenschappen met onvanzelfsprekende praktijken. Blijf een gemeenschap van onderbreking-praktijken die mensen verbindt.

8. Conclusies

In het slotdebat haalde *Peter-Paul Verbeek* enkele lijnen uit de lezingen en flitsdebatten naar voren. Zo stelde hij nogmaals het verschil tussen *kenniseconomie* en *wijsheidscultuur* aan de orde, dat naar voren kwam in de lezing van *Arjan Broers*. In verschillende bijdragen aan deze dag zagen we dat terugkomen. Bij *Broers*, maar ook in het gesprek tussen *Herman Koetsveld* en *Pieter Omtzigt* en in de bijdrage van *Petruschka Schaafsma* hoorden we de kritiek op de dominantie van het economische, instrumentele denken, waarin toekomst een kwestie van planning en beheersing is. *Broers* wees in het slotdebat nog even op de term ‘contrastervaring’ van Edward Schillebeeckx. Ervaringen met onrecht, ziekte en lijden brengen je uit je doen. Ze vormen een contrast met hoe het volgens jou eigenlijk zou moeten zijn. Vaak komen we volgens *Broers* alleen toe aan het analyseren: snappen we het probleem, kunnen we het oplossen, of beheersen? Te weinig vragen we waarom iets voor jou een contrastervaring is. Waarmee contrasteren die ervaringen van gebrokenheid dan? Met welke waarden die je kennelijk koestert? Met welk verlangen? Laten kerken ruimtes zijn waar dat gesprek kan plaatsvinden.

Een vraag die in de loop van de dag verschillende keren aan de orde kwam, was of kerken onze samenleving heldere morele kaders zouden moeten bieden. *Need* beschouwde het als een gemis dat kerken die rol niet meer spelen, *Omtzigt* riep kerken op om in het publiek debat die rol weer op te pakken en *Schaafsma* was daar juist weer heel terughoudend in (*less is more*). Kerken zijn niet alleen gemarginaliseerd, maar ook zeer pluraal. De uiteenlopende meningen in het debat over abortus hoor je ook in onze kerken, tot aan de meest extreme uitersten toe. Hoe kan een gemarginaliseerde, veelstemmige kerk nog eenduidige religieus-morele kaders neerzetten? Het is bo-

vendien niet alleen de vraag of de kerk die rol *kan* spelen, maar ook of ze die nog wel *wil* spelen.

Herman Koetsveld onderstreepte nog eens dat kerken volgens hem vooral ruimte moeten bieden om over bezieling na te denken, in alle openheid, met elkaar, zodat mensen gesteund en geïnspireerd worden om hun eigen afwegingen te maken. *Arjan Broers* stemde hiermee in.

De vraag die de kerken moeten stellen is niet 'mag dat?', maar: kunnen we vanuit bijbel en traditie perspectieven aanreiken om het blikveld van mensen te verruimen? Kerken hebben zo wel degelijk relevantie voor stad en samenleving. Er is 'een ruimte tussen religieuze zelfbevrediging van de eigen leden en een kerk die publiekelijk overal een standpunt over in moet nemen'. Eén van de aanwezigen uit de zaal, *Julia van Rijn*, vulde aan dat kerken vooral kunnen doen waar ze goed in zijn: verhalen vertellen. Verhalen zijn open en aansprekend, ook voor niet-kerkleden.

Is de kerk daarmee dus niet meer in de positie om publiekelijk grote uitspraken te doen? *Karin van de Broeke* gaf aan dat ze blij en trots is dat de landelijke kerk dat af en toe toch nog wel blijft doen, bijvoorbeeld in de discussie over asielzoekers (denk aan de klacht die de Protestantse Kerk vorig jaar indiende bij de Raad van Europa). Het was trouwens opvallend dat zij de leus '*back to basics*' 's morgens anders had ingevuld dan *Petruschka Schaafsma* 's middags. Waar het voor *Van den Broeke* ging om een onvervreembare harde kern van het geloof, ging het voor *Schaafsma* vooral om zo basaal mogelijk kerk willen zijn. Laat het maar zien op kleine schaal, met je 'onderbrekende praktijken'. *Peter-Paul Verbeek* stelde de vraag of het onderbrekende in het klein ook publiekelijk effect zou kunnen hebben. Voor *Schaafsma* zit dat publieke zeker niet in het voortdurend op-

zoeken van de media en het publiek debat, maar in het verbinden op lokaal niveau. De kritische vraag die daarbij naar voren kwam is of *Schaafsma's* voorstellen uiteindelijk niet toch neerkomen op het conserveren van het zogenaamde 'uitloopmodel', waarvan *Jaco Zuurmond* in zijn inleiding op de dag afstand wilde nemen.

Het symposium *Geen mens gaat zover mee* werd georganiseerd door de Protestantse Gemeente Enschede en de Vereniging Beraad Grote Steden in de Protestantse Kerk in Nederland

en werd mede mogelijk gemaakt door Stichting Kerk en Wereld.

